

**ЧИСЛИТЕЛНИТЕ БРОЙНИ ИМЕНА В ПИСМЕНАТА ПРАКТИКА НА
БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ОБЩИНА ВЪВ ВАРНА
(НА ОСНОВАТА НА ДОКУМЕНТИ ОТ 1869 – 1871 ГОДИНА)**

Кольо Хубенов

***THE NUMERICAL NOUNS IN THE WRITTEN PRACTICE OF THE BULGARIAN
REVIVAL MUNICIPALITY IN VARNA
(based on documents from 1869 – 1871)***

Kolyo Hubenov

Abstract: *The article traces the spelling of numerical nouns in 182 documents (receipts) written by two Varna scribes from the local Bulgarian municipality – Konstantin Mihailov Tyulev and Hristo T. Gruiev. The study presents data on some of the more important moments of the orthographic development of the New Bulgarian literary language in the third quarter of the 19th century evidenced in the numerical nouns: the use of synonymous letters (u/ы), the successors of а, the etymological and non-etymological use of ъ, the competition between the literary tradition (local or Church Slavonic) and the living speech.*

Key words: *Bulgarian language, Bulgarian National Revival period, Varna, numerical nouns, 1869 – 1871*

Настоящата статия продължава започнатата през 2023 г. серия от изследвания, посветена на книжовноезиковата практика на българската възрожденска община в град Варна¹. Въпросът за книжовноезиковата практика на българите в морския град през Късното възраждане е основната тема на разработваната от автора докторска дисертация.

Обект на новото проучване е правописът на числителните бройни имена. Изворова база за изследването са 182 документа, които се съхраняват в Регионалния исторически музей – Варна² и които описват движението на различни финансови средства в общинската каса: заплати, заеми, разходи за пътувания, възстановяване на заети суми и пр. Във времево отношение документите обхващат периода от 07.07.1869 до 31.07.1871 г.

Преобладаващото количество документи (154 бр.) отново са дело на Константин Михайлов Тюлев, автор и на разгледаните вече 10 съгласителни. Този път емпиричният материал е допълнен и от 28 документа, дело на друг варненски писар – калофераца Христо Т. Груев.

Решението да се изследва само този тип документи (без да се включват например съгласителни, прошения, лична кореспонденция) не е случайно. Тези квитанции/разписки представляват съвсем кратки текстове, които за сметка на това съдържат голямо разнообразие от числови стойности. Поради административния им характер в тях се обособяват значителен брой клиширани

¹ До момента от печат са излезли две заглавия, които представят по-съществените правописни особености (азбучен модел, морфология) на 10 съгласителни, съставени от градската община: Hubenov 2023a: 108-123 и Hubenov 2023b: 78-98.

² Отдел „Българските земи XV – XIX в.“, фонд V – „Документи“.

изрази и съдържанието се различава единствено по сумите, поводите и ангажираните лица, които се описват. В резултат на това ясно личат промените, вариациите и колебанията в правописа на числителните бройни имена у даден автор. Различия в изписването на дадена коренна морфема се регистрират на всички словообразователни нива – прости, сложни или съставни числителни. Понякога разлики в изписването на дадено име се откриват в документи от една и съща дата, а понякога – и в един и същи текст. Налични са и примери, където вариативност се открива дори в едни и същи коренни морфемни, използвани за образуването на съставно числително.

Тъй като в преходните статии вече бяха представени някои по-общии бележки върху езиковата ситуация във Варна от третата четвърт на века: към кой етап от периодизацията на строителството на новобългарския книжовен език спадат 60-те и 70-те години на XIX в.; какво е състоянието на българския елемент в града по това време; каква е ролята на българската община за възрожденските процеси във Варна, както и какво е известно за писаря К. Тюлев, тук тези въпроси ще бъдат спестени (Hubenov 2023a: 108-109 и цит. лит.; Hubenov 2023b: 79-80 и цит. лит.). По-пълното им обсъждане изисква самостоятелно проучване.

Преди да се пристъпи към анализирането на извлечените данни, ще се обърне внимание на няколко неща. Първо, основната база за сравнение на правописа на числителните бройни имена ще се ограничи умишлено до българските възрожденски граматика, като водеща роля ще имат трудовете на Иван Богоров, Йоаким Груев, Добри Войников и Иван Момчилов (Bogorov 1844: 40-45; Gruev 1858: 25-28; Voynikov 1864: 53-60; Momchilov 1868: 38-41)³. Предимството на тези четири заглавия е обстоятелството, че представят почти пълни таблици на числителните бройни имена. В останалите граматика на тази група е обърнато съвсем бегло внимание и се разкриват най-общите ѝ принципи. Това положение се обяснява със сравнително късното (чак към края на XIX в.) обособяване на числителното име като самостоятелна категория сред останалите части на речта (Parvev 1975: 117).

Също така обаче, тези езиковедски произведения се утвърждават и като най-престижните граматика от средата и третата четвърт на XIX в. „Първичка българска граматика“ (1844 г., I изд.) на Богоров е приета в нашето езикознание като първата граматика на живия български език (Parvev 1986: IX). Трудовете на Груев, Войников и Момчилов кодифицират възгледите на основните книжовноезикови школи/средища от втората половина на XIX в. „Грамматика за новобългарския език“ (1868 г., I изд.) на Ив. Момчилов, която излага схващанията на Търновската школа, се стреми да представи актуалното положение на езика (Parvev 1988: VI). На по-различна позиция стои Пловдивската школа, в чиято „Основа за българска граматика“ (1858 г., I изд.) Й. Груев се влияе по-силно от руската филологическа мисъл по отношение на правопис и произношение (Parvev 1987: VI-VIII). Като междинен в граматическо отношение (между Момчилов и Груев) може да се посочи трудът на Д. Войников „Кратка българска граматика с упражнения“ (1864 г., I изд.), който пък представя възгледите на Шуменската

³ В статията основно се цитират първите издания на граматиките. В случай че промени в правописа на числителните са регистрирани в някое от по-късните, това ще бъде посочено допълнително.

школа (Vachkova 1980: 402). Базата за сравнение, разбира се, ще се разширява и с примери от други граматика, когато е необходимо или възможно.

Второ, препратки ще бъдат давани и към положението на числителните бройни имена в старобългарския език, тъй като настъпилите промени в тях (или липсата на такива) са пряк резултат от разволя на езика ни.

Трето, за съпоставка при някои положения ще бъдат приведени и данни от българската диалектология. За особеностите в езика на К. Тюлев и Хр. Груев ще се погледне към централните балкански говори и по-точно – габровско-ловешко-троянския, в чийто ареал влизат родните селища на двамата писари (Stoykov 2002: 108) – Казанлък на Тюлев и Калофер на Груев. Любомир Милетич прави уточнението, че от трите подговора, казанлъшкият принадлежи повече към габровския, а калоферският – към ловешкия (Miletich 1989: 118-119).

Структурата на изложението е разделена на 12 подчасти, следващи поредността на основните (прости) числителни имена в българския език (съставени от една коренна морфема): *1 до 10, 100 и 1000*. Сложните числителни (прости числителни, образувачи една сложна дума, напр. *11 – 19* и кръглите десетици и стотици) и съставните числителни (две или повече числителни, назоваващи една стойност, напр. *21, 101, 1003* и пр.) ще бъдат разпределени между споменатите подраздели, в зависимост от коментираните коренни морфемии (Rusinov 1983: 180; Kutsarov 2007: 75). Например при *20* особеностите с правописа на *два-* ще бъде разгледани в раздела за *2*, а на *-десет* – при *10*. На същия принцип при *348* например особеностите около *три-* ще бъдат представени в раздела за *3*, а *-ста* при *100*; *четири-* при *4*, *-десет* при *10* и *осем* при *8*. Тъй като изследването е посветено само на числителните бройни имена, във всички ситуации, в които се използват понятия като „числителни“, „числителни имена“ се има предвид бройните форми. За числителни редни в настоящото проучване няма да се говори.

Едно

В старобългарския език първите четири числителни бройни имена (*едно – четири*) са били прилагателни и са имали форми за мъжки, женски и среден род и за множествено число (Boyukliev 1991: 253-254; Mirchev 2000: 86). По отношение на *едно* това положение е достигнало и до нас, преминавайки през възрожденската епоха, без да настъпят сериозни изменения.

Примерите за бройни имена, образувани с *един, -а, -о* у двамата писари са общо над петдесет, без обаче да са налични примери за мн.ч. Примерите са интересни поради необходимостта от съгласуване и скланяне. В повечето случаи става въпрос за стойностите на различни плащания, извършвани в грошове. Паричната единица грош както днес, така и тогава е била от мъжки род. Затова за краткост в случаите, където става въпрос за суми в грошове, съществителното умишлено ще бъде изпускано. Примери за съгласуване в м.р. от документи на Тюлев са: *единъ пакетъ прѣжда* (№ 110)⁴, *единъ топъ книгы поща* (№ 113), *сто тридѣсятъ единъ* (№ 131), *сто двадѣсятъ Единъ* (№ 140), *единъ котель за кръщение* (№ 220), *заплата ѝ единъ мѣсяць* (№ 254), *четиры стотинъ и четиридѣсятъ и единъ* (№ 287 – 289, 292, 294, 296 – 300) и др., като единствената

⁴ Оттук нататък в кръглите скоби се посочват номерата на използваните документи от фонда на музея. Всички те са от раздел V – „Документи“.

разлика в правописа на *един* се отнася до избора на ер в краесловието – ъ : ь (30 : 7). Регистриран е един пример, в който двете форми се срещат в едно изречение: *Четири стотинъ четьридѣсятъ единъ и полвина, които сж срѣщо плата-та му единъ мѣсчнѣ* (№ 296). От изчисленото съотношение се вижда, че облиците с ер малък при Тюлев са по-скоро изключение. Това се подкрепя и от примерите за вин.п. в ж.р. ед.ч., които последователно завършват на *-ж/-а*. Евентуалният мек характер в краесловието би трябвало да наложи *-ѣж/-я*, но както ще се види по-долу, тези два знака не са употребени.

В документите на Хр. Груев също липсва неочакван правопис, като трябва да се отбележи, че калоферецът е последователен в употребата на ъ в краесловието (6 : 0): *трійсятъ и единъ* (№ 99), *за единъ мѣсяць заплатата му* (№ 237), *четяри Стотянъ четирійсятъ и единъ* (№ 290, 291, 293, 295).

В м.р. се откри и употреба на дателен падеж: *които разнеси за Коливото Св. Архангела и одному сырмаху* (№ 140). Такива архаични дателни и винителни форми са били разпространени в живата реч през епохата и са се използвали основно за назоваването на субстантивирани числителни или неопределени обекти (Momchilov 1868: 39; Rusinov 1983: 180).

Най-голямо разнообразие по отношение на съгласуване и скланяне се среща в примерите от женски род. Те засягат основно две словосъчетания – *една месечна заплата* или *едномесечна заплата*. В документите на Тюлев се срещат над 20 пъти и разкриват проблеми около образуването на сложното прилагателно *едномесечен* и съгласуването му със съществителното (*за*)*плата*. За употребата на разширеното съгласувано определение примерите са два и при тях проблеми конкретно със съгласуването няма: *за еднѣ мѣсечна плата* (№ 134) и *за еднѣ мѣсячнѣ платѣ* (№ 294). В количествено отношение преобладават обаче словосъчетанията от типа: *за единъ мѣсячнѣ платѣ* (№ 208): *за единъ мѣсячнѣ плата* (№ 288), *за плататаму единъ мѣсячнѣ* (№ 212); *срѣщо единъ мѣсчнѣ-тѣ плата* (№ 298) и др., общо 20-ина, което категорично ги превръща във водещия правописен модел. Бъдещи изследвания на по-голяма част от документалното наследство на К. Тюлев ще помогнат за обясняването на това явление. Че самият писар най-вероятно е бил запознат с правилното образуването на този тип сложни прилагателни, може да се предположи от следния факт. Практика на общината е лицето, което получава дадена сума, да се разпише на квитанцията за уверение, в резултат на което до нас са достигнали следните три словосъчетания, дело на шуменеца Димитър Станчев, учител във Варна: *едномѣсячнѣ заплатѣ* (№ 288), *едномѣсячнѣ-тѣ си заплатѣ* (№ 289) и *едномѣсячнѣ-тѣ ми заплатѣ* (№ 292). И трите примера са от гърбовете на разписки, съставени от Тюлев.

Примерите от Груев по този въпрос са пет: *за еднѣ мѣсячнѣ заплата* (№ 234), *заплата еднѣ мѣсячнѣ* (вин.п., № 290), *за еднѣ мѣсячена му заплата* (№ 293), *еднѣ мѣсяченѣ заплата* (вин.п., № 295), *Служанка хакъ еднѣ мѣсячена* (вин.п., № 240). От тях се вижда, че по отношение на съгласуването колебания не се откриват.

При съществителните от ж.р. ед.ч. и образуваните с тях словосъчетания се наблюдава още една важна особеност, характерна за възрожденската епоха – разграничаване на прекия (*-а/-я*) от косвения падеж (*-ж/-ѣж*) в практиката на варненските писари, макар и това да не е последователно застъпено. Общият брой примери е дванайсет, разпределени по равно. От документи на Тюлев това са: *за еднѣ мѣсечна плата* (№ 134), *за (за)платѣ-тѣ му I мѣсячнѣ* (№ 203, 248), *за I*

мѣсчнѣтѣ му плата (№ 287), *за еднѣ мѣсчнѣ платѣ* (№ 294) и *за срѣщо платѣ-тѣ му і мѣсчнѣ* (№ 297), а от Груев: *за заплата І. мѣсчнѣ* (№ 232), *за еднѣ мѣсчнѣ заплата* (№ 234), *Служанка хакѣ еднѣ мѣсчнѣ* (вин.п., № 240), *заплата еднѣ мѣсчнѣ* (вин.п., № 290), *за еднѣ мѣсчнѣ му заплата* (№ 293) и *еднѣ мѣсчнѣ заплата* (вин.п., № 295).

От изложеното ясно се вижда, че *една* се скланя последователно в косвен падеж. Не е така обаче при второто прилагателно и при съществителното, които са ту в пряк падеж, ту в косвен. Важен е примерът от документ № 234, където ясно си личи, че един върху друг са нанесени *а* и *ж* в края на думата *плата*. За съжаление, не може да се каже кой от двата знака е бил написан първо и кой – след това. При всички положения обаче това трябва да се приеме като правописна поправка. Корекцията като езиково действие показва умисъл и следене на дадено правило, без значение доколко разпространено е за времето си или колко последователно се прилага. Немалко влияние би трябвало да оказват и родните говори. Както за казанлъшкия, така и за калоферския говор е характерно сливането на именителния и винителния падеж в един общ, в резултат на което, конкретно при имената от ж.р. ед.ч., се е стигнало до уеднаквяване, при което най-често се налага формата за вин.п., т.е. звук [ъ] от старобългарското *ж* (Miletich 1989: 122; Stoykov 2002: 228-229). Дори Иван Момчилов, който не разграничава правописно прекия от косвения падеж (окончанието винаги е *-а*), уточнява, че в края на думите, без значение дали е под ударение, или не, *а* се произнася *малко тѣло* (Momchilov 1868: 139). Т.е. не е изключено примерите с *ж* да не отразяват падежна форма, а просто да предават живото произношение. Засега се приема условно, че Груев поправя *ж* на *а* единствено защото във всичките останали случаи обликът е (*за*)*плата*.

В ср.р. е само едно словосъчетание, писано от К. Тюлев – *за едно копіе и за едно тенече* (№ 389).

Примерите със сложни числителни са малко, понеже с *едно* се образува само едно име – *единайсет*. Регистрирани са общо три изписвания: *за единадѣсѣтъ дена* (№ 162) и *хилѣдо двѣсѣтъ единадѣсѣтъ* (№ 215) от документи на Тюлев и *двестѣ и единайсѣтъ* (№ 107) от Груев. Тъй като в старобългарския език *десет* е съществително от м.р., сложните бройни имена за десетиците са се образували с формата за мъжки род *един* (Voyukliev 1991: 255; Mirchev 2000: 87), както е и в извадените форми.

За обобщение може да се отбележи, че като цяло в правописа на *един*, *-а*, *-о* и образуваните числителни имена не се наблюдават неочаквани положения. Единствените колебания са по-отношение на мекостта в абсолютното краесловие (*-ъ/-ь*), както и при окончанията на съществителните и прилагателните имена в ж.р. ед.ч. в косвен падеж (*-а* или *-ѣ*) – явления, напълно характерни за времето на документите. Важно е да се спомене, че примерите не отразяват например редукция [*иднѣ*] или други диалектни (от днешна гледна точка) езикови особености, характерни за източните говори (Miletich 1989: 80, 157-158, 164; Atlas 2001: 145, № 87; 146, № 88). Няма и примери за йотация [*йеднѣ*], която е типична за западните наречия (Ivanova 1994: 83). Нещо повече – *юдин*, *-на*, *-но* е предложеният правопис в граматиката на ломчалията Никола Първанов (Parvanov 1870: 14-15).

Две

Подобно на *едно*, и *две* днес пази характера си на прилагателно от старобългарската епоха (*два, две, две*). През Възраждането, когато ят е все още част от българската азбука, правописът на формите за ж. и ср.р. запазва средновековния облик *дѣѣ*, който, от своя страна, се явява форма за двойствено число (Voynikiev 1991: 254; Mirchev 2000: 86). Още през 1835 г. Неофит Рилски прави опит да разграничи съпадащите за двата рода правописа (омографи), като предлага за ср.р. изписване с *e* – *две* (Rilski 1835: 112). Десетина години по-късно същото разделение предлага и Ив. Богоров (Bogorov 1844: 40). Идеята е подкрепена и в граматиката на Тодор Хрулев (Hrulev 1859: 30), докато сливналията Георги Миркович предлага облиците *два, два, дѣѣ* (Mircovich 1860: 16). През 60-те и 70-те години на века обаче явно надделява традицията и формата за двата рода в граматиките отново е една – *дѣѣ* (Gruev 1858: 26 – 27; Voynikov 1864: 56 – 57; Momchilov 1868: 38 – 39; Radulov 1870: 51; Parvanov 1870: 14; Shishkov 1872: 26).

Общият брой на числителни имена, включващи в себе си *две*, са над петдесет, като само един пример е от документи на Хр. Груев. Имената, където *две* е просто числително или част от съставно, са все от документи на Тюлев. В м.р. това са: *за протеста два пѣти* (№ 120), *Четиридѣсѣти два* (№ 127), *сто осмѣсѣти и два* (№ 133), *шестдѣсѣти и два* (№ 221), *на два байрама* (№ 160).

В ж.р.: *дѣѣ митми* (№ 104); *на дѣѣти училишни печка* (№ 127); *за дѣѣ маси* (№ 141); *за дѣѣ кола дѣѣва* (№ 144) и *за направа на дѣѣтѣ общи печка* (№ 151). Тук вече се виждат и членувани бройни форми (*дѣѣти* и *дѣѣтѣ*), като в първия случай е отразена и характерната за родния на писаря казанлъшки говор редукция на членната морфема (Miletich 1989: 124). Интересни са примерите в док. № 127, 144 и 151, които засвидетелстват все още незавършената промяна в родовете на някои съществителни, които в старобългарския период са имали само мн.ч., т.нар. *pluralia tantum*. Характерен пример през Възраждането за това е думата „кола“, която в средновековния български език е била от ср.р. мн.ч. (Duridanov 1991: 167, 175 – 176; BER 1979: 545, вж. още и Mladenov 1979: 245; Burov 2008: 66). „Кола“ е посочена като дума от ср.р. мн.ч. и в том 2 на речника на Найдено Геров (GeroV 1976: 386). През разглежданата епоха обаче, под влияние на съществителните имена от женски род, завършващи на *-а*, морфологичните характеристики на думата се преосмислят и „кола“ постепенно става съществително от ж.р. в ед.ч. Преходът е бавен и през третата четвърт на XIX в. словосъчетания като *дѣѣ кола* са често срещани (Ivanova 1994: 88 – 89). Стоян Буров определя този тип съществителни *като броеви, но неизменяеми по число* (Burov 2008: 66). Относно другата подобна форма – образувана със съществителното „печка“, ще се задоволим само с привеждането ѝ като пример, тъй като на този етап все още не разполагаме със сведения или примери, които да обяснят употребата ѝ като дуално съществително. Това, което е сигурно, е, че думата не е част от средновековния български лексикален корпус, за разлика от „кола“ и други примери като „уста“, „врата“ (срв. напр. Cyrillomethodiana 2011 – 2022), и че в българския език навлиза от руски доста по-късно (Slovar' 1989: 40; BER 1999: 215).

Най-много са примерите със сложните и съставните числителни: *двадѣсѣти* (№ 104, 223), *двехилѣди дѣѣсѣти двадѣсѣти и шест* (№ 332); *двестѣ и единѣсѣти* (№ 107); *дѣѣсѣти и двадѣсѣти. и пѣти* (№ 108) и пр. При десетницата

20 две е винаги в м.р. (*два*), което, както се посочи при *едно*, е наследено от старобългарската граматическа норма. Два различни правописни модела се забелязват по отношение на стотиците, макар че примерът от практиката на Груев е само един и не може да се приеме за показателен. Тези числителни бройни имена са общо 23. К. Тюлев без изключение ги изписва с ятовата буква: *двѣстѣ* (№ 117, 301, 308, 311, 314), *двѣстѣ* и *дѣсѣтъ* (№ 166, 203 – 205, 209, 210, 212) и др. Отново под влияние на книжовната традиция, където *сто* е съществително от ср.р., стотиците се образуват с формата за двойствено число, ср.р. – *двѣ*. Единственият пример при Груев обаче е с *е*: *двестѣ* и *единайсетъ* (№ 107). По-горе се спомена, че Неофит Рилски, Ив. Богоров и Т. Хрулев предлагат в своите граматички форма с *е* за ср.р. Тъй като представеният пример е единичен, е невъзможно да се каже дали е грешка, или последователна практика, но по-вероятно става въпрос за надделяване на фонетичния над етимологичния правопис.

За 12 кола дръва (№ 150, Тюлев) още веднъж е засвидетелствана формата за *pluralia tantum*.

В заключение може да се обобщи, че представените облици на числителните имена съответстват изцяло на времето, в което са изписвани. Не се срещат диалектни примери като *два* [*дв 'а*] (Mladenov 1979: 272; Miletich 1989: 80, 157-158), който Г. Миркович е избирал за ж.р. в своята граматика под влияние на родния си сливенски говор. Фонетична черта, по която сливенският и централният балкански говор се различават, е една второстепенна особеност на ятовия преглас, според която при наречия и двойствените форми краесловният ударен *ѣ* в сливенския говор се произнася като [*'a*], докато в повечето централни балкански говор – като [*e*] (Miletich 1989: 121, 129; Stoykov 2002: 107; Atlas 2001: 98, № 40). От изследваните числителни имена се вижда, че в ж.р. Тюлев се придържа към етимологичния правопис, докато единственият пример за ср.р., който е от практиката на Груев, е с *е*, което най-вероятно предава естествения изговор.

Три

Примерите за прости, сложни и съставни числителни имена са близо четирийсет. В тях обаче не се откриват никакви особености, които заслужават специално отбелязване. В годините на Българското възраждане числителното вече е изгубило характера си на прилагателно име и не се съгласува със съществителното, което определя. Поради това обстоятелство ще се посочат само няколко любопитни примера. Първо, един път е изписано сложно прилагателно, което вече е правилно образувано – *за заплатата ѝ тримѣсячнѣ* (№ 231, Тюлев). Второ, регистрирани са два примера със синкопи, по един при Груев и Тюлев, които със сигурност предават живото произношение: *трийсетъ* и *единъ* (№ 99) и *трийсетъ* (№ 334). Тъй като елизията е свързана с *десет*, на явлениято ще се обърне внимание в съответната точка. Подобен тип „съкратени“ форми решава да предприеме Ив. Богоров във второто издание на своята граматика (Bogorov 1848: 37), а двайсет години по-късно те са нормирани и в труда на Ив. Момчилов (Momchilov 1868: 38). Трето, вижда се, че в горните две имена е приложена черковнославянската норма, която изисква *и* пред друга гласна или *ѣ* да се заменя с *і* (Bonchev 2021: 11) (срв. напр. с *тридѣсѣтъ*, № 119, Тюлев).

Пример за *pluralia tantum* с думата „кола“ е регистриран и тук – *за три кола дръва* (№ 123, Тюлев).

Четири

Примерите са близо стотина, като се характеризират с голямо разнообразие. Това се дължи на различни причини. От една страна, числителното име, подобно на *три*, е изгубило характера си на прилагателно и получава различни кодификации. Едната е *четыре* (Gruev 1858: 26; Voynikov 1864: 54; Momchilov 1868: 38) от старата форма за м.р. (Boyukliev 1991: 254; Mirchev 2000: 86). Другата е *четыри* (Rilski 1835: 112; Bogorov 1844: 40; Hrulev 1859: 29; Radulov 1870: 50; Shishkov 1872: 34), която съвпада със средновековните форми за ж. и ср.р. Н. Първанов предлага днешния облик *четири* (Parvanov 1870: 14), а Г. Миркович – *четри* (Mircovich 1860: 16). Още тук става ясно, че от една страна, ще се конкурират етимологични и фонетични предпочитания, а при фонетичните, от друга, и различни диалектни варианти.

Във варненските документи *четыре* не се среща нито един път. Най-разпространеният облик е *четыри*, който е регистриран общо 28 пъти и все при документи, писани от К. Тюлев. Веднъж той е използван за просто числително име – за *четыри мѣсяца* (№ 168), и веднъж като част от съставно – *тридѣсятъ и четири* (№ 149). В останалите случаи става въпрос сложни: или за десетицата *40 – четиридѣсятъ* (№ 233), или за стотицата *400 – Четыристотинъ и двадѣсятъ* (№ 281), *Четыристотинъ четиридѣсятъ единъ* (№ 288).

Вторият най-разпространен правопис е кодифицираният днес *четири* – общо 23 пъти. Тук вече могат да се предоставят примери от документите и на двамата писари. При Тюлев те са 16 и най-често става въпрос за десетици – *четиридѣсятъ и пѣтъ* (№ 122), *сто четиридѣсятъ и пѣтъ* (130), *трихилѣди сто и четиридѣсятъ* (№ 135), *четиридѣсятъ* (№ 226).

В архивните единици, излезли изпод перото на Хр. Груев, са регистрирани 7 числителни, които представят само *40* чрез два облика – *четирійсятъ* и *четирисятъ*: *четирійсятъ* (№ 234), *четирисятъ* (№ 240), *четяри Стотянъ четирисятъ и единъ* (№ 290, 293), *четяри стотянъ четирисятъ и единъ* (№ 291, 295) и *шестъ стотянъ и четирисятъ и деветъ* (№ 317). Впечатление прави дублетността, която се среща на границата между двете числителни при примерите със синкопа, образуващи *40*. Формата с *-ii-* се среща три пъти и то в документи от времето 10.03. – 06.04.1870 г., докато втората (четири примера) – от 15.05. до 22.07.1870 г., т.е. в изследваните документи двата правописа не се застъпват.

Подобно условно разграничаване може да се потърси и у К. Тюлев, ако за показател се вземе втората гласна в *4* – *и* или *ы*. В разгледаните документи първо се среща правописът *четири* – от 12.10.1869 г. до 23.01.1870 г. Обликът *четыри* е по-късен и започва да се появява от 18.10.1870 г. до 12.07.1871 г. Едновременната употреба на двата правописа на практика липсва, с изключения на три примера с *и*, които са съответно от 29.09.1870 (№ 287), 23.05. и 31.07.1871 (№ 251, 254). Изследването и обнародването на допълнителни документи ще позволи да се прецени с по-голяма сигурност дали може да се говори за промяна в правописните възгледи у двамата писари, или не.

Освен *четыри* и *четири* във варненските документи се срещат и такива правописни форми, които не намират подкрепа в различните граматика. Пример за това е *четери*, изписано общо 13 пъти от Тюлев. Най-често правописът засяга *400 – четери стотинъ* (№ 115), но се среща и при *4 – четиридѣсятъ и четери* (№

144), *сто пѣтдѣсятъ четири* (№ 128), *триста и петдѣсятъ и четири* (№ 307). С включването на тези примери все по-ясно започва да личи липсата на добре усвоен правопис на числителното от страна на Тюлев. Това се забелязва най-добре там, където то се изписва по различен начин в едно и също съставно име: *четери стотинъ четиридѣсятъ и два* (№ 144), *четерыстотинъ четиридѣсятъ единъ* (№ 292). Правописът *четери* се среща в относително кратък период – 15.08.1869 – 23.01.1870 г., като само един път е регистриран и по-късно – 24.12.1870 г. (№ 292). Появата на *е* в средисловието на *четири* е познато явление в българската диалектология и се обяснява с най-вероятно настъпили процеси на дисимиляция (Stoykov 2002: 212), докато други автори наричат процеса антиредукция (Dzidzilis 1989: 347-356).

У Хр. Груев също се открива особен правопис – *четяри* (общо 5 пъти): *педисетъ и четяри* (№ 96) и *четяри стотанъ* (№ 290, 291, 293, 295). След сравнение с по-горните примери от същия автор, се вижда, че *четяри* се използва за образуването на *400* (с изключение на док. № 96), но не се употребява при *40* и обратното, което свидетелства за постоянство, макар и то да не може да бъде подкрепено от книжовноезиковите модели.

Тук ще се дадат и два примера с *ы* като последна гласна на *четири*, от разписките на Тюлев: *четиры стотинъ и четиридѣсятъ и единъ* (№ 287) и *четерыстотинъ четиридѣсятъ единъ* (№ 292).

Пет

Основната особеност при простото числителното *пет* и образуваните с него сложни и съставни бройни имена произлиза от въпроса за наследника на старобългарската малка носовка *л* (Boyukliev 1991: 253; Mirchev 2000: 86). Ако до средата на XIX в. тя все още присъства редовно в азбучните модели на книжовниците, то през третата четвърт на века буквата вече не се употребява. Конкретно по отношение на *пет* една част от граматичите предписват на нейно място *я* (Gruev 1858: 26; Voynikov 1864: 54), а други – *е* (Hrulev 1859: 29; Momchilov 1868: 38; Radulov 1870: 51; Parvanov 1870: 14; Shishkov 1872: 34). *Е* се предлага още през 30-те и 40-те години от Неофит Рилски и Ив. Богоров (Risliki 1835: 112; Bogorov 1844: 40). При правописа *пять* е изключително важно да се подчертае, че за Пловдивската книжовноезикова школа *я* не предава само [‘a/ĭa], както е днес, но и [e], когато става въпрос за застъпник на *л* (по руски образец). Сред примерите, описващи тази особеност, Груев посочва, че *пять* се изговаря *петь* (Gruev 1858: 116). Това обстоятелство трябва да се има предвид и по-нататък, когато се разглеждат *девет* и *десет*.

В изследваните документи най-многобройни са примерите с *е*, общо 30. При Тюлев те са 19: *петнадѣсятъ* (№ 91), *петдѣсятъ* (№ 142), *хилядо петстотинъ и пять* (№ 161). При Груев – 11: *педисетъ и четяри* (№ 96), *сто и петь* (№ 98), *петь стотанъ* (№ 100), *триста и петнайсятъ* (№ 155), *сто и педисетъ* (№ 232). Тук съществената разлика между двамата писари е последователната синкопа в Груевите примери на морфемната граница между *пет* и *десет* и изпадането на беззвучното *т*, което отразява влиянието на живата реч. *Петдесет* е изписано 7 пъти от калофереца, но нито веднъж с *-тд-*, както редовно, от своя страна, пише Тюлев.

Примерите с *я* са само пет и са от документи на К. Тюлев: *сто и пять* (№ 151), *сто тридѣсятъ и пять* (№ 156), *хылядо петстотинъ и пять* (№ 161), *хылядо триста шестдѣсятъ и пять* (№ 168), *хылядо и пятдѣсятъ* (№ 388).

Междинно положение по честота на употреба обаче заема облик, който не намира подкрепа в книжовната практика – нито минала, нито актуална за епохата: *пѣтдѣсятъ* (№ 109), *пѣтстотинъ седѣмдѣсятъ и седѣмъ* (№ 143), *сто и пѣтъ* (№ 207), общо 14 пъти, отново все от Тюлев.

От общо 35-те документа, в които К. Тюлев пише *пет*, се вижда, че правописът с *е* обхваща най-дълъг период – от 19.07.1869 до 19.07.1871 г. Формите с *ѣ* се срещат във времето от 10.08.1869 до 08.10.1870 г., а тези с *я* – между 22.11.1870 и 30.06.1871 г. Т.е. облиците с *я* и *ѣ* не се застъпват. През 1869 и 1870 г. (до есента) се употребява *е* и *ѣ*, а след това – *е* и *я*.

При *пет* се откри само един пример с различно изписване, когато се среща два или повече пъти в едно съставно числително – *хылядо петстотинъ и пять* (№ 161, Тюлев). За сметка на това се откриват редувания в правописа, личащи в документи от една и съща дата. На 31.12.1869 г. Тюлев разписва няколко поредни квитанции, където една след друга се срещат *сто петнадѣсятъ* (№ 139), *петдѣсятъ* (№ 142), но и *пѣтстотинъ* (№ 143). Прави впечатление и нещо друго. При Тюлев, когато *пет* е просто числително или част от съставно, въведено със съюза *и*, не се изписва с *е*. Във всичките случаи е или *пять* (5 пъти), или *пѣтъ* (7). При стотиците и десетици, от друга страна, *я* е употребено само един път – *пятдѣсятъ* (№ 388). Във всички останали случаи е *е* (19) или *ѣ* (7). Тъй като според Любомир Милетич на мястото на старобългарската малка носовка под ударение рефлексът в източните говори е *е* (Miletich 1989: 122), правописът с *я* или следва Пловдивския правописен модел, или отразява руско фонетично влияние, като първата възможност изглежда по-правдоподобна. Засега изборът на *ѣ* остава неясен, но отговорът трябва да се потърси в развоя на неговата екавост. Единичен подобен пример се откри в изследването на проф. Надка Николова, посветено на писмовника на пирдопчанина Лука Павлев от 1858 г. – *пѣтнадесетъ* (Nikolova 2023: 100).

По отношение на краесловните ерове може да се отбележи, че К. Тюлев винаги изписва ер малък (общо 12 случая), каквато е историческата закономерност, а Груев – само ер голям (3).

Сред примерите не се откриха облици с отразена редуция на *е* в *и*, когато ударението вече не е на първата сричка, нито пък предаване на старинното носово звучене [*eⁿ*] – *пендесетъ*, както предлага в своята граматика Иван Момчилов (Momchilov 1868: 38; Mladenov 1979: 272; Miletich 1989: 81).

Шест

Правописът на числителното бройно *шест* не се характеризира със специфични особености. Примерите с негово участие са над 30, като три са от документи на Груев, а останалите – от Тюлев. Внимание заслужава само положението при стотиците, където, поради неблагозвучното струпуване в средисловието на четири шумови съгласни (-*стст*-), при Тюлев всички примери са с елизия: *шестотинъ седѣмъ* (№ 105), *шестотинъ и тридѣсятъ* (№ 159), *шестотинъ и дѣведѣсятъ* (№ 264), общо 5. При десетиците подобни синкопи по принцип не се наблюдават: *шестнадѣсятъ* (№ 118), *шестдѣсятъ* (№ 208),

шестдѣсятъ дѣветъ (№ 389). Единични изключения са *шесдѣсятъ и три* (№ 146) и *шеисетъ* (№ 225). При Груев тези особености не са отразени, тъй като той изписва стотиците разделно: *шестъ стотянъ* (№ 271, 321) и *шестъ стотянъ и четирійсятъ и девятъ* (№ 317). От изложеното се вижда, че Груев пише *шест* с ъ в краесловието, докато трите налични примера от практиката на Тюлев показват придържане към ъ: *сто тридѣсятъ шестъ* (№ 158), *осмдѣсятъ и шестъ* (№ 170) и *двехиляди двѣстия двадѣсятъ и шестъ* (№ 332).

Седем

Основната особеност в историческото развитие на числителното име *седем* е появата на фонема между *д* и *м*. През третата четвърт на XIX в. някои граматикаци предпочитат правопис *седѣмъ* (Gruev 1858: 26; Voynikov 1864: 54), а други – днешния облик *седѣмъ* (Hrulev 1859: 29; Momchilov 1868: 38). Търновчанинът Тодор Шишков обаче дава примери с ъ – *седѣмъ* (Shishkov 1872: 34 – 35).

Във варненските документи всички числителни със *седем* са от квитанции на К. Тюлев, 15-ина на брой: *седѣмдѣсятъ* (№ 116), *четиридѣсятъ и седѣмъ* (№ 123), *шестотинъ двадѣсятъ седѣмъ* (№ 206), *седѣмстотинъ* (№ 274). До някаква степен може би и учудващо, но Тюлев изписва *седем* така, както Т. Шишков ще предложи в своята граматика две – три години по-късно. Дали появата на неетимологичния ят на тази позиция в Тюлевите примери е резултат от следване на чужд модел, или от престараване, не може да се каже със сигурност. Влиянието на живата реч е засвидетелствано и в три примера с редукция в началните срички, все при десетици, което би трябвало да е резултат от изместването на ударението: *сидѣмдѣсятъ и пѣтъ* (№ 110), *сидимдѣсятъ* (№ 220), *триста и сидѣмдѣсятъ и три* (№ 333). Примерът от док. № 220 е важен с редукцията на мястото на ъ, което подсказва характерна на живия звук ([e]), предаван чрез ятовата гласна в тази позиция, а най-вероятно и на останалите места (Miletich 1989: 120-121).

Осем

В своя исторически правописен развой числителното *осем* стои много близо до *седем*, което обяснява и сходните правописни модели през Възраждането между двете имена – *осѣмъ* (Gruev 1858: 26; Voynikov 1864: 54) и *осѣмъ* (Hrulev 1859: 29; Momchilov 1868: 38; Shishkov 1872: 34-35). Тук примерите отново са 15-ина, като този път са налични и три от документи на Хр. Груев: *осямъ Стотинъ и педисетъ* (№ 97), *осимдисетъ* (№ 230) и *осямдесетъ* (№ 239). За съжаление, примери от писаря със *седем* не бяха открити, което не позволява да се направи паралел между двете числителни имена в практиката му. Ако *осимдисетъ* от док. № 230 се приеме за пример, отразяващ редукция на неударено *e* във втората сричка, то изписването на *я* на същата позиция в другите примери, може да се приеме като неправилно прилагане на писмения модел на Пловдивската книжовноезикова школа, който вече бе споменат, където чрез *я* се предава в някои положения и звук [e].

Съществена разлика между правописа на двете имена е засвидетелстван у Тюлев. Всички примери с *Ѹ* показват придържане към строго етимологичния правопис – без вмъкването на гласна (общо 11): *осмнадѣсятъ* (№ 113), *за осмъ дена* (№ 153), *хилядо осмъстотинъ* (№ 167), *осмдѣсятъ* (№ 222), *триста и двадѣсятъ осмъ* (№ 224).

По отношение на краесловните ерове практиката на двамата писари остава непроменена. Макар и единични, формите показват, че Хр. Груев се придържа към употребата на ер голям, докато М. Тюлев – на ер малък.

Девет

В разволя на своя правопис през Възраждането *девет* си схожда до голяма степен с *пет*, тъй като единствената съществена промяна, която настъпва в числителното име, е свързана със замяната на малкия юс през втората половина на XIX в. Така и тук битуват основно два облика – *девятъ* (Gruev 1858: 26; Hrulev 1859: 29-30⁵; Voynikov 1864: 54) и *деветъ* (Momchilov 1868: 38; Shishkov 1872: 35).

Примерите от разглежданите документи не са много. При Груев той е само един: *шестъ стотанъ и четирійсятъ и девятъ* (№ 317). Тук ще припомним, че при *пет* всички изписвания на калофереца са само с *e*. Примерите от разписки на Тюлев са осем, като особеността тук, характерна и за *пет*, е появата на неетимологичен ят, който освен във втората сричка, където явно е наследил носовката, се пише и в първата, на мястото на етимологичното *e*: *девъдъсятъ* (№ 248, 255), *дъветстотинъ седъмдъсятъ и три* (№ 103), *хилядо триста петдъсятъ дъветъ* (№ 114), *дъвъдъсятъ* (№ 250), *дъведъсятъ* (№ 252), *шестотинъ и дъведъсятъ* (264) и *шестдъсятъ дъветъ* (№ 389). Ясно се вижда, че ят може да попадне във всяка една позиция и дори да доведе до двуютова форма. В останалите шест примера предимство има правописът *ѣ-е* пред *е-ѣ* (5 : 2). При Тюлев изписвания с *я* на мястото на *л* няма. Обяснение за поредната поява на неетимологичен *ѣ*, както при *пет* и *седем*, трябва да се потърси в характера и епохата на полученото образование, в сложността на историческия правопис, който през Възраждането довежда до предаването на един звук с различни букви, както и в положението с живото произношение на ятовата гласна или съответните стойности.

От два примера се вижда, че в краесловието Тюлев продължава да изписва *ь*, докато Груев (един пример) – *ъ*.

Десет

Старобългарският правопис с *л* обвързва *десет* с промените и разнообразните правописни модели, които се предлагат за *пет* и *девет*, като може би е по-правилно съпоставките да се правят с *девет* поради общия им двусричен характер. През втората половина на XIX в. граматиките предлагат очакваните два облика – *десятъ* (Gruev 1858: 26; Hrulev 1859: 29-30⁶; Voynikov 1864: 54) и *десетъ* (Momchilov 1868: 38; Shishkov 1872: 34-35).

Общо числителното *десет* се употребява под една или друга форма над сто пъти, а много от тези примери (сложни и съставни числителни) вече бяха представени и за да се избегнат ненужни повторения, тук ще се коментират само основните положения. Примерите, в които *десет* се употребява като просто число

⁵ В Хрулевата граматика на с. 29 са дадени облиците *девятъ* и *десятъ*, докато на с. 30 – *деветъ* и *десетъ*. Авторът дава също така формата *десятина* за количество, част и *десетина* за мъжколичната бройна форма (с. 30). Сложните десетици той образува с *-десятъ*.

⁶ Вж. бел. 5.

или част от съставно, са няколко. У Груев той е само един – *триста и десет* (№ 101). Един бе и примерът с числото *девет*, но все пак, макар и на база от само две изписвания, се вижда приемственост в употребата на *я* вместо *а*.

По-любопитно е положението, когато Хр. Груев пише сложни десетици и стотици, като тук основно се обособяват три положения. Ако на границата между двете числителни се окажат две съгласни, различни от *т* и *д*, правописът е стандартен, напр. *осямдесет* (№ 239) и *осимдисет* (№ 230), като на мястото на *а* се пише *е*. Ако на границата обаче се окажат *т* и *д*, беззвучната съгласна отпада – *педисет* (№ 94, 97, 229, 232, 235, 237, 241). *Е* се запазва като последна гласна, но тук вече ясно личи и настъпилата редукция при неудареното *е* във втората сричка. Елизията се повтаря и когато на границата *д* се окаже между две гласни – звучната съгласна изпада, *е* се консонантизира в *й*, а последната гласна отново става *я*, както в простото числително: *трийсет* (№ 99), *единайсет* (№ 107), *петнайсет* (№ 155), *четирийсет* (№ 234, 290, 317), но и *четирисят* (№ 240, 291, 293, 295).

К. Тюлев е по-последователен в изписването на *десет* и може да се каже, че при него формата не се влияе от вторични фактори. Примерите са над сто и с няколко изключения обликът е *дѣсятъ*. Като просто или част от съставно числително се среща в: *сто и дѣсятъ* (№ 106, 137) и в *двѣстѣя и дѣсятъ* (№ 166, 203 – 205), но веднъж изписано и като *двѣстѣя и десѣтъ* (№ 267). При сложните числителни два пъти се среща изписване с етимологичното *е*: *шестдесѣтъ* (№ 120) и *четиридесѣтъ* (№ 236). Другите три изключения са примери за съкратените форми, които бяха често срещани при Груев, но тук са рядкост: *шесдѣсятъ и три* (№ 126), *шеисетъ* (№ 225) и *трийсетъ* (№ 334). Основната разлика между последните две числителни тук и правописа на Груев е, че Тюлев пише *е* в последната сричка (*трийсетъ* срещу *трийсятъ*). При всички останали сложни числителни имена, включващи *десет*, Тюлев се придържа към пълното им изписване: *петнадѣсятъ* (№ 91), *осмнадѣсятъ* (№ 113), *единадѣсятъ* (№ 162), *петдѣсятъ* (№ 114), *шестдѣсятъ* (№ 146). Сред тях отново се забелязва употребата на неетимологичен *ят* в първата сричка на *десет*, което говори за приемственост в схващанията на писаря относно правописа на *девет* и *десет*, без значение доколко той е исторически обоснован. За разлика от *девет* обаче, където на мястото на *а* не се среща *я*, тук последната буква замества последователно носовката (с единични изключения). Българският диалектен атлас също регистрира голямо разнообразие от произношения на втората (неударена) сричка при *9* и *10* в централните балкански говори (Atlas 2001: 137, № 79), така че разнообразието у двамата писари трябва да се обясни като резултат от влияние на живата реч, книжнината и различните книжовноезикови модели, които създават една пъстра картина от графични варианти на една и съща словоформа.

Сто

Простото числително име *сто* в своя вековен исторически развой не е претърпяло никакви промени и правописът му през Възраждането остава същият. Разнообразие се наблюдава основно при образуваните стотици, като както през XIX в., така и днес те носят белезите на средновековната ни падежна система за имената от ср.р. на *о*-основа (Mladenov 1979: 244-245, 263, 272-273; Voyukliev 1991: 252, 255; Mirchev 2000: 86). Някои от тези форми се запазват непроменени

през разглеждания период, други отразяват настъпили изменения. 200 е *двѣстѣ* от формата за двойствено число, им.-вин.п., а 300 – *триста* от формата за им.п. мн.ч. От 500 до 900 е изоставен първоначалния словообразователен модел чрез 100 в род.п. мн.ч., който е заменен с род.п. мн.ч. на *стотина – стотин* (ж.р.). 400 в старобългарския език се е образувало като 300, но по-късно изписването е повлияно от последващите стотици (Mladenov 1979: 272).

Простото числително име *сто* и сложното *триста*, както и образуваните с тях съставни имена, ще бъдат пропуснати умишлено, тъй като съставянето и изписването им не се различават по нищо от днешното положение, а и отделни примери с тях вече бяха дадени при другите числителни.

При 200 правописът също реално е без вариации. Особеността е, че формата за двойствено число на *-стѣ* е навсякъде *-стя*, в близо 25 примера. От Хр. Груев има само един – *двѣстѣ и единѣстѣ* (№ 107), а останалите са от Тюлев: *двѣстѣ* (№ 117), *двѣстѣ и дѣстѣ* (№ 148), *хилѣдо Двѣстѣ и трійсетѣ* (№ 334). Измежду тях има и два по-специфични облика, които би трябвало да се интерпретират или като устни форми, или като грешки в резултат на бързане или невнимание: *двѣ и седѣмдѣстѣ* и *двѣсѣи седѣмдѣстѣ* (№ 390). И в двата случая става въпрос за 270 гроша (практика е всички по-големи суми да се посочват цифром и словом). Етимологичен правопис с *ѣ* в краесловието и форми на *-ста* и *-сте* от *сто* не присъстват в документите.

Звуковият облик [*ст'а*] от *-стѣ* е регистриран в източните говори именно при 200 (Miletich 1989: 80-81), но етимологичният правопис явно надделява от нормативна гледна точка (Gruev 1858: 26; Voynikov 1864: 54; Momchilov 1868: 38; Shishkov 1872: 35). Не трябва да се забравя и обстоятелство, че през разглеждания период ятовата буква все още крие реалното произношение.

При останалите стотици варненските писари прилагат два варианта. К. Тюлев (34 числителни) употребява *стотинѣ*: *четѣри стотинѣ* (№ 115), *петстотинѣ* (№ 272), *седѣмстотинѣ* (№ 274), *хилѣдо и осѣмстотинѣ* (№ 167). Тук отново се вижда и синкопата, която настъпва в средисловието на стотиците, образувани с *шест – шестотинѣ* (№ 105, 159, 206, 264, 269).

Хр. Груев пише стотиците разделно, което се вижда във всичките девет примера: *осѣмѣ Стотѣянѣ и педисѣтѣ* (№ 97), *шѣстѣ Стотѣянѣ* (№ 271), *пѣтѣ Стотѣянѣ* (№ 276), *четѣри Стотѣянѣ четѣриѣстѣ и единѣ* (№ 290), като *стотин* дори се изписва доста често и с главна буква. Разделното изписване на стотиците се среща като правописно предложение в граматиката на Неофит Рилски (Rilski 1835: 113), Momchilov (Momchilov 1868: 39) и Радулов (Radulov 1870: 51)⁷. Особеното тук е фонетичният облик [*т'ан*], за който на този етап може само да се направи предпазлива препратка към практиката на писаря по отношение на *четѣри*, където отново на мястото на очаквания звук [*и*] се среща *я*. От гледна точка на граматиките обаче, правописът е само един – *-стотинѣ* (Gruev 1858: 26; Hruev 1859: 31; Voynikov 1864: 54⁸; Momchilov 1868: 38; Radulov 1870: 51; Shishkov 1872: 35).

⁷ Т. Шишков изписва стотиците полуслято. В останалите граматики се изписват слято.

⁸ Във Войниковата граматика краесловният ер е малък.

Хиляда

Преди да се пристъпи към примерите от последната група, е необходимо да се посочат две неща. Първо, през втората половина на XIX в. в повечето български граматика са дадени два синонима – *тысеца* и *хиляда*. Първата дума е пряк наследник на старобългарската форма и остава като единствена в черковнославянския език по-късно, докато втората е с гръцки произход и е единствената кодифицирана в съвременния български език (Mladenov 1989: 272; Voyukliev 1991: 253, 255; Mirchev 2000: 86; Pashov 2011: 94; Bonchev 2021: 43). Може да се приеме, че двете форми съществуват равноправно във възрожденската ни граматическата литература още от самото ѝ начало през 1835 г. (Rilski 1835: 114). Синонимите се срещат заедно и в граматиките на Й. Груев и Ив. Момчилов (Gruev 1858: 26; Momchilov 1868: 39), докато Ив. Богоров и Д. Войников посочват само употребяваната днес дума (Bogorov 1844: 42; Voynikov 1864: 55). Т. Хрулев, Т. Шишков и Т. Радулов, от своя страна, избират само средновековната (Hrulev 1859: 29; Radulov 1870: 51; Shishkov 1872: 35). Тъй като в изследваните разписки *тысеца* не се употребява, вниманието ще е насочено върху *хиляда*. През третата четвърт на века числителното име се среща по няколко начина: *хылядо* при Груев и Войников, и *хиляда* при Момчилов.

Второто важно уточнение, е че в съвременния български език съществуват две думи за 1000, които са омографи. *Хиляда* е „истинското“ числително име, тъй като то няма род и не се мени по число. *Хыляда* е съществително от ж.р. с форма за мн.ч. – *хыляди* (Rusinov 1983: 181; Kutsarov 2007: 76-77; Pashov 2011: 90-91). През възрожденската епоха *хиляда* и *тысеца* се разглеждат като съществителни и се скланят (Gruev 1858: 27; Hrulev 1859: 30; Voynikov 1864: 57; Momchilov 1868: 40; Radulov 1870: 51; Shishkov 1872: 35).

В изследваните документи 1000 се среща общо 18 пъти, като само веднъж в първата сричка е изписано ери (при Тюлев) – *хылядо триста шестдѣсятъ и пять* (№ 168). От останалите 17 примера два са от документи на Груев – все представящи числителното *хилядо* (№ 152, 275). В документите на Тюлев са регистрирани десет примера (вкл. облика с *ы*) със стойности между 1000 и 1999, т.е. за ед.ч.: *хилядо четири стотинъ седѣмъ и ½* (№ 111), *Хилядо триста петдѣсятъ дѣветъ и половина* (№ 114), *хилядо петстотинъ и пять* (№ 161), *хилядо и осмьстотинъ* (№ 167), *хилядо двѣстя единадѣсятъ и половинж* (№ 215), *хилядо* (№ 277, 331), *хилядо Двѣстя и трийсетъ* (№ 332), *хилядо и пятдѣсятъ* (№ 388). Примерите от 2000 нагоре, т.е. със съществителното от ж.р. в мн.ч., са: *двѣхиляди и тридѣсятъ* (№ 119), *двѣхиляди* (№ 121), *за лихва на двѣти хиляди* (№ 122), *трихиляди сто и четиридѣсятъ* (№ 135), *двѣхиляди триста и ½* (№ 312), *двѣхиляди двѣстя двадѣсятъ и шестъ* (№ 332).

Две неща правят впечатление тук. Първо, при *две* и *три хиляди* почти сигурно имаме слято изписване. Граматиките, които се използват досега обаче, засягат съвсем бегло въпроса за хилядните, което не позволява допълнителни съпоставки. Второ, в случаите, в които сумите, представени чрез съставно числително, са доуточнени със съществителното *половина*, то не се добавя чрез втори съюз *и*, а първият се премества пред него (срв. *двѣхиляди и тридѣсятъ* с *двѣхиляди триста и ½*; *хилядо петстотинъ и пять* с *хилядо четири стотинъ седѣмъ и ½*). Явно Тюлев схваща съществителното *половина*, което в тогавашните граматика е представено като дробно числително (вж. цит. лит. във второто

уточнение за 1000), като част от съставното числително (срв. с дн. *две хиляда и триста и половина*; *хиляда четиристотин и седем и половина*, вж. у Rusinov 1983: 181; Kutsarov 2007: 77-78).

Представянето на правописа на числителните бройни имена в практиката на варненските общински писари Константин Михайлов Тюлев и Христо Т. Груев обогатява известните до момента данни за развитието на тази група имена през третата четвърт на XIX в. Ръкописният характер на документите позволява да се работи с изворова база, която не е била обект на авторска (с единични изключения), редакторска или издателска преработка и представя словоформите по начина, по който авторите са ги употребявали в ежедневната си практика. По този начин много ясно си проличават някои от основните проблеми, произлизащи от особеностите на тогавашния, все още нормиращ се, правопис – употребата на синонимни букви, наследниците на *л*, етимологичната и неетимологичната употреба на *ѣ*, влиянията на живата реч (редукция, елизия, дисимиляция), които дават представа за резултатите от взаимодействието между книжовната традиция и живите говори. Бъдещи изследвания върху писменото наследство на двамата общественици ще дадат по-точна и ясна представа за избора и облика на тяхната книжовноезикова практика.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Atlas 2001:** Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. I – III: Fonetika, aktsentologia, leksika. Sofia: BAN/Trud [Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I – III: Фонетика, акцентология, лексика. София: БАН/Труд].
- BER 1979:** Balgarski etimologichen rechnik. Tom II: I – Krepia. Sofia: BAN [Български етимологичен речник. Том II: I – Крепѝа. София: БАН].
- BER 1999:** Balgarski etimologichen rechnik. Tom V: Padèzh – Pyska. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“ [Български етимологичен речник. Том V: Падѣж – Пўска. София: АИ „Проф. Марин Дринов“].
- Bogorov 1844:** Bogorov, Iv. Parvichka balgarska gramatika. Bukuresht: Tipografiyata na Serd. K. Penkovich [Богоров, Ив. Първичка българска граматика. Букурещ: Типографията на Серд. К. Пенкович].
- Bogorov 1848:** Bogorov, Iv. Parvichka balgarska slovnitsa. Izvazhdanye vtoro. Stambol: Tiskarnitsata na Tadey Divichian [Богоров, Ив. Първичка българска словница. Изваждане второ. Стамбол: Тискарницата на Тадей Дивичиан].
- Bonchev 2021:** Arhim. Bonchev, At. Tsarkovnoslavyanska gramatika sas sbornik obraztsi za prevod i rechnik na tsarkovnoslavyanskia ezik. Sofia: Sofiyska sveta mitropolia [Архим. Бончев, Ат. Църковнославянска граматика със сборник образци за превод и речник на църковнославянския език. София: Софийска света митрополия].
- Boyukliev 1991:** Boyukliev, Iv. Chislitelni imena. – V: Duridanov, Iv., Ek. Dogramadzhieva, A. Mincheva (red.). Gramatika na starobalgarskia ezik. Fonetika, morfologia, sintaksis. Sofia: BAN [Боюклиев, Ив. Числителни имена. – В: Дуриданов, Ив., Ек. Дограмаджиева, А. Минчева (ред.). Граматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис. София: БАН].
- Burov 2008:** Burov, St. Dualnite sashtestvitelni imena v balgarskia ezik. // Balgarski ezik, kn. 2 [Буров, Ст. Дуалните съществителни имена в българския език. – Български език, кн. 2].
- Cyrillomethodiana 2011 – 2022:** Cyrillomethodiana. – Proekt „Moderna paleoslavistika i medievistika“, razraboten ot Katedrata po kirilometodievistika na Fakulteta po

slavyanski filologii kam Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“ [Кирилometодиана. – Проект „Модерна палеославистика и медиевистика“, разработен от Катедрата по кирилometодиевистика на Факултета по славянски филологии към Софийския университет „Св. Климент Охридски“]. <[https://histdict.uni-sofia.bg/\(status 02.11.2024\)](https://histdict.uni-sofia.bg/(status 02.11.2024))>.

- Duridanov 1991:** Duridanov, Iv. Razvoj na sklonitbenite tipove v praslavyanski i starobalgarski ezik. – V: Duridanov, Iv., Ek. Dogramadzhieva, A. Mincheva (red.). Gramatika na starobalgarskia ezik. Fonetika, morfologia, sintaksis. Sofia: BAN [Дуриданов, Ив. Развой на склонитбените типове в праславянски и старобългарски език. – В: Дуриданов, Ив., Ек. Дограмаджиева, А. Минчева (ред.). Граматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис. София: БАН].
- Dzidzilis 1989:** Dzidzilis, Hr. Paralelni yavlenia v oblastta na gratskia i balgarskia dialektен vokalizam: „antireduksia“. – V: Mladenov, O. (sast.), Ivanova-Mircheva, D., S. Ivanchev, Em. Pernishka (red.). Vtori mezhdunaroden kongres po balgaristika, Sofia, 23 may – 3 iuni 1986 g. T. 4: Sravnitelno i sapostavitelno ezikoznanie. Sofia: BAN [Дзидзилис, Хр. Паралелни явления в областта на гръцкия и българския диалектен вокализъм: „антиредукция“. – В: Младенов, О. (съст.), Иванова-Мирчева, Д., С. Иванчев, Ем. Пернишка (ред.). Втори международен конгрес по българистика, София, 23 май – 3 юни 1986 г. Т. 4: Сравнително и съпоставително езикознание. София: БАН].
- Gerov 1976:** Gerov, N. Rechnik na balgarskia ezik. Fototipno izdanie. Chast vtora: E – K. Sofia: Balgarski pisatel [Геров, Н. Речник на българския език. Фототипно издание. Част втора: Е – К. София: Български писател].
- Gruev 1858:** Gruev, Yo. Osnova za blagarska gramatika. Belgrad: Pravitelstvenata knigorechuyatnia [Груев, Йо. Основа за българска граматика. Белград: Правителствената книгопечатня].
- Hrulev 1859:** Hrulev, T. Balgarska gramatika. Rakovodstvo na Balgarskite yunoshi. Izdanie purvo. Bukuresht: Tipografiata na Yosif Romanov i Sadr. [Хрулев, Т. Българска граматика. Ръководство на Българските юноши. Издание първо. Букурещ: Типографията на Йосиф Романов и Съдр.].
- Hubenov 2023a:** Hubenov, K. Za ezika na balgarskata obshtina vav Varna prez 1868 – 1869 godina spored shest saglasitelni. // Godishnik na Shumenskia universitet „Episkop Konstantin Preslavski“. Fakultet po humanitarni nauki, XXXIV A. [Хубенов, К. За езика на българската община във Варна през 1868 – 1869 година според шест съгласителни. // Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“. Факултет по хуманитарни науки, XXXIV А].
- Hubenov 2023b:** Hubenov, K. Za ezika na balgarskata obshtina vav Varna prez 1870 g. spored chetiri saglasitelni. – V: Aleksandrova, St., V. Popova, Zh. Andreeva (red.). Otvornostta pred ezika. T. 9: Sbornik, posveten na 45-godishninata na Katedrata po balgarski ezik. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“, 2023 [Хубенов, К. За езика на българската община във Варна през 1870 г. според четири съгласителни. – В: Александрова, Ст., В. Попова, Ж. Андреева (ред.). Отговорността пред езика. Т. 9: Сборник, посветен на 45-годишнината на Катедрата по български език. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“].
- Ivanova 1994:** Ivanova, D. Balgarskiyat periodichen pechat i gradivnite knizhovnoezikovi protsesi prez Vazrazhdaneto (Varhu materialy ot spisanie „Chitalishte“ – 1870 – 1875). Plovdiv: Makros 2000 [Иванова, Д. Българският периодичен печат и градивните книжовноезикови процеси през Възраждането (Върху материали от списание „Читалище“ – 1870 – 1875). Пловдив: Макрос 2000].
- Kutsarov 2007:** Kutsarov, I. Teoretichna gramatika na balgarskia ezik. Morfologia. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“ [Куцаров, И. Теоретична граматика на българския език. Морфология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“].

- Miletich 1989:** Miletich, L. Iztochnobalgarskite govori. Dimova, A., Al. Aleksandrov (prev.). Sofia: BAN [Милетич, Л. Източнобългарските говори. Димова, А., Ал. Александров (прев.). София: БАН].
- Mircovich 1860:** Mirkovich, G. Kratka i metodicheska balgarska gramatika. Tsarigrad: Knigopечyatnitsata na D. Tsankov [Миркович, Г. Кратка и методическа българска граматика. Цариград: Книгопечатницата на Д. Цанков].
- Mladenov 1979:** Mladenov, St. Istoria na balgarskia ezik. Duridanov, Iv. (prev., red.). Sofia: BAN [Младенов, Ст. История на българския език. Дуриданов, Ив. (прев., ред.). София: БАН].
- Momchilov 1868:** Momchilov, Iv. Gramatika za novobalgarskia ezik. Parvo izdanie. Ruschuk: Pechatnitsata na Dunavska oblast [Момчилов, Ив. Граматика за новобългарския език. Първо издание. Русчук: Печатницата на Дунавска област].
- Nikolova 2023:** Nikolova, N. Luka Pavlev i negovite „Pismenni sastavi za obuchenie na dettsata“. – V: Nikolova, N., D. Ivanova, K. Vachkova, M. Salim. Pismovnitsite na Balgarskoto vazrazhdane kato iztochnik za formiraneeto i funktsioniraneeto na knizhovnia ezik. T. 2. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski [Николова, Н. Лука Павлев и неговите „Писменни състави за обучение на детска-та“. – В: Николова, Н., Д. Иванова, К. Вачкова, М. Салим. Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език. Т. 2. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски].
- Parvanov 1870:** Parvanov, N. Izvod iz balgarskata gramatika (Zakonete na Balgarskiat yezik). Ruschuyuk: Pechyatnitsata na Dunavskata oblast [Първанов, Н. Извод из българската граматика (Законете на Българският ѝезик). Русчук: Печатницата на Дунавската област].
- Parvev 1975:** Parvev, Hr. Oчерk po istoria na balgarskata gramatika. Sofia: Nauka i izkustvo [Първев, Хр. Очерк по история на българската граматика. София: Наука и изкуство].
- Parvev 1986:** Parvev, Hr. Ivan Bogorov – belezhit vazrozhdnets i avtor na „Parvichka balgarska gramatika“. – V: Ivan Bogorov. Parvichka balgarska gramatika. Fototipno izdanie. Parvev, Hr. i kol. (red.). Sofia: Nauka i izkustvo [Първев, Хр. Иван Богоров – бележит възрожденец и автор на „Първичка българска граматика“. – В: Иван Богоров. Първичка българска граматика. Фототипно издание. Първев, Хр. и кол. (ред.). София: Наука и изкуство].
- Parvev 1987:** Parvev, Hr. Edna vazrozhdenska osnova za balgarska gramatika. – V: Yoakim Gruev. Osnova za balgarska gramatika. Fototipno izdanie. Parvev, Hr., V. Stankov, T. Behar (red.). Sofia: Nauka i izkustvo [Първев, Хр. Една възрожденска основа за българска граматика. – В: Йоаким Груев. Основа за българска граматика. Фототипно издание. Първев, Хр., В. Станков, Т. Бехар (ред.). София: Наука и изкуство].
- Parvev 1988:** Parvev, Hr. Novobalgarskata gramatika na Ivan Momchilov – predosvobozhdenska i sledosvobozhdenska. – V: Ivan Momchilov. Gramatika za novobalgarskia ezik. Fototipno izdanie. Parvev, Hr. i kol. (red.). Sofia: Nauka i izkustvo [Първев, Хр. Новобългарската граматика на Иван Момчилов – предосвобожденска и следосвобожденска. – В: Иван Момчилов. Граматика за новобългарския език. Фототипно издание. Първев, Хр. и кол. (ред.). София: Наука и изкуство].
- Pashov 2011:** Pashov, P. Balgarska gramatika. Sofia: Hermes [Пашов, П. Българска граматика. София: Хермес].
- Radulov 1870:** Radulov, S. Nachalna gramatika za izuchenie na balgarskiy yazik. Knizhka 1. Bolgrad: Pechatnitsa na Tsentralното uchilishte [Радулов, С. Начална граматика за изучение на българският език. Книжка 1. Болград: Печатница на Централното училище].

Кольо Хубенов. Числителните бройни имена в...

- Rilski 1835:** Rilski, Neofit. Bolgarska gramatika. Kraguevats: Knyazhesko-serbska tipografia [Рилски, Неофит. Болгарска граматика. Крагуевац: Княжеско-сербска типография].
- Rusinov 1983:** Rusinov, R. Chislitelno ime. – V: Stoyanov, S. i kol. (red.). Gramatika na savremennia balgarski ezik. Tom II: Morfologia. Sofia: BAN [Русинов, Р. Числително име. – В: Стоянов, С. и кол. (ред.). Граматика на съвременния български език. Том II: Морфология. София: БАН].
- Shishkov 1872:** Shishkov, T. Nachalna balgarska gramatika. Izdanie parvo. Tarnovo: Knigoprodavnitsa Momchilov i Sie [Шишков, Т. Начална българска граматика. Издание първо. Търново: Книгопродавница Момчилов и Сие].
- Slovar' 1989:** Slovar' russkogo jazyka XI – XVII vv. Vypusk 15 (Persta – Podmyshka). Moskva: Nauka [Словарь русского языка XI – XVII вв. Выпуск 15 (Персть – Подмышка). Москва: Наука].
- Stoykov 2002:** Stoykov, St. Balgarska dialektologia. Chetvarto izdanie (fototipno). Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“ [Стойков, Ст. Българска диалектология. Четвърто издание (фототипно). София: АИ „Проф. Марин Дринов“].
- Vachkova 1980:** Vachkova, K. Dobri Voynikov i formirano na novobalgarskia knizhoven ezik prez tretata chetvart na XIX v. Disertatsia za prisazhdane na nauchna stepen „kandidat na filologicheskite nauki“. Vissh pedagogicheski institut – Shumen [Вачкова, К. Добри Войников и формирането на новобългарския книжовен език през третата четвърт на XIX в. Дисертация за присъждане на научна степен „кандидат на филологическите науки“. Висш педагогически институт – Шумен].
- Voynikov 1864:** Voynikov, D. Kratka balgarska gramatika s uprazhnenia. Plovdiv: Knizhyarnitsata na D. V. Manchev [Войников, Д. Кратка българска граматика с упражнения. Пловдив: Книжарницата на Д. В. Манчев].